
— Petar Selem —

ISSN 0353-295X
RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest
Vol. 37, Zagreb 2005.

UDK 94(37)~01/02~:25
254.8(37)~01/02~
Izvorni znanstveni rad

Integrativni čimbenici u mitraičkoj religiji

Autor govori o integrativnim čimbenicima u mitraizmu koji se u I. stoljeću pojavio u Rimskome Carstvu i obilježio njegova tri stoljeća. Kao i mnoge druge istočnjačke religije, mitraizam je važan integrativni psihološki, socijalni, religijski, spolni čimbenik u socijalnom, duhovnom i političkom prostoru Rimskoga Carstva.

Ključne riječi: Mitraizam, Rimsko Carstvo, religijska povijest.

Među religijama koje su se proširile po helenističko-rimskom prostoru prva koja donosi snažnu univerzalističku nakanu je bez sumnje mitraizam. Proširio se po Carstvu u I., II. i III. st. po Kristu, i to od njegovih istočnih do zapadnih međa, šireći zalog bratstva. Zacijelo, i rimski carski kult ima univerzalističke značajke, ali su one posve ograničene na političku razinu: oko divinizirane carske osobe okupljaju se, da tako kažem, svi žitelji Carstva, ali na toj političkoj činjenici prestaje univerzalnost jer ona ne sadrži ni socijalnu, ni psihološku, ni kulturalnu sastavnicu.

I neki drugi kultovi što se u to vrijeme šire po Carstvu, a podrijetlom su s Istoka, imaju univerzalističke značajke. U prvom redu izidinski kult, zatim kult Kibele, Velike Majke Bogova, pa i drugi. Izidinski kult je ipak snažno obilježen egipatskim podrijetlom. On se čak i poziva na njega. Poziva se na mistična znanja Egipta, poziva se na tajnu što ga sam pojam te drevne zemlje u sebi nosi. Kibela i njezin mit također su obilježeni, čak i topografski, maloazijskim ishodištem, pa su neka zbivanja kulta zemljovidno locirana: brdo Ida, rijeka Sangarij u kojoj prebiva nimfa Sagaritis.

Mithra jest, kako se kaže, iranskog podrijetla. Ali u mitraizmu rimskog doba taj iranizam nije zapravo ni po čemu zorno nazočan. Religija se u rimsko doba toliko udaljila od iranskog ishodišta da neki znanstvenici u mitraizmu vide posve novu vjeru koja se tek oslanja na iransko nazivlje i na neke posve već izmijenjene mitolojske strukture. Bez obzira kako je, kojim putem, kojim preobrazbama Mithra stigao do Rima, neporecivo je da se ne oslanja ni na kakav geografski ili etnički *background*, već da postoji kao religija *in se* i *per se*.

Stoga se zaista može ustvrditi da je mitraizam prva velika kozmopolitska religija staroga svijeta. Prva prije kršćanstva. U toj kozmopolitskoj naravi, nalaze se i snažni zalozi integrativnosti. Navest ćemo ih kroz nekoliko teza.

1. Mitraizam kao psihološki integrativni čimbenik

U ljudskoj košnici, koju stvara helenističko-rimski svijet, pojedinac izlazi iz sigurnosti grčkog polisa i biva bačen na vjetrometinu golemih prostora Carstva. Fluktuacije ljudskog materijala jedno su od glavnih obilježja tog prostora i vremena. Po nalogu profesija – bilo vojne, bilo trgovačke, bilo pomorske, bilo dužnosničke, bilo carinske itd. – ljudi su izbačeni na velika prometišta te putuju s jednog kraja Carstva na drugi postajući ono što se obilježava riječju *deraciné* – iskorijenjen.

Takvim ljudima, izgubljenih vezišta, mitraizam pruža novo zajedništvo. Nudi im integriranje u mitraičke zajednice, u kojima su svi *fratres* – braća, i u kojima se može naći nova duhovna domovina i nova duhovna obitelj. U tom je smislu mitraizam izrazito integrativan. Gdje god da se nađe na prostorima Carstva, mitraist će naći svoju zajednicu, naći će svoju braću, pa i oca, jer predstojnik zajednice, što je i najviši stupanj inicijacije, nosi naziv *pater* – otac.¹

Toj integrativnosti samo naizgled proturječi činjenica da su mitraičke zajednice po definiciji male, da nema velikih mitreja, a tamo gdje su vjernici brojni – *Ostia*, *Poetovio*, *Salona*, *Carnuntum* – nastaje više mitreja. Kažem samo naizgled, jer upravo ta malenost jedne mitraičke zajednice osigurava njezinu čvrstu koheziju, dobru povezanost njezinih članova, njezinu, dakle, narav nove duhovne obitelji. Članovi jedne mitraičke zajednice zaista su u njoj čvrsto integrirani.

2. Mitraizam kao socijalni integrativni čimbenik

Jedno od temeljnih obilježja mitraizma jest njegova socijalna integrativnost. Dugo se vremena držalo da je mitraizam posebice vezan uz vojni stalež, tj. da predstavlja vjeru vojnika. Ta se pretpostavka pokazala pogrešnom. Postoje zacijelo razdoblja kad u onomastici mitraičkih vjernika prevladavaju pripadnici jednoga ili drugoga profesionalnog staleža. Tako, primjerice, u Ptuju u prvom i drugom mitreju (u II. i početkom III. stoljeća) prevladavaju oslobođenici ili neslobodni ljudi – službenici uglavnom carinskih ureda (*portorium Illyrici*) – dok je u trećem (odmaklo III. st.) snažnije nazočan vojni stalež.²

Ali, kažem, to su fluktuacije uvjetovane povijesnim okolnostima. U cjelini,

¹ Za funkciju *pater* vidi: M. J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux*, Paris - Bruxelles 1960, 126; R. Turcan, *Mithra et le Mythraïsme*, Paris 1993, 90. Pojave naslova *pater patrum* – otac očeva – upućuje ili na postojanje više iniciranih najvišeg stupnja u okviru iste zajednice od koji jedan vrši dužnost prvog svećenika ili je možda to dužnost prvosvećenika više bliskih zajednica.

² P. Selem, *Les Religions orientales dans la Pannonie romaine*, EPRO 88, Leiden 1980, 98-166.

mitraički su vjernici od početka pripadnici svih staleža. U istoj zajednici nalazimo ljude i neslobodna statusa (namjerno ne kažem robove, jer za često bogate i socijalno ugledne pripadnike carinskih službi riječ nije nipošto prilična) i ljude s vrha društvene ljestvice. U Ptuj, na primjer, uza sve *Eutyche*, *Hyacinthus*, *Prudense* nalazimo i osobu visoka staleža *Aurelius Iustinianus, vir perfectissimus, dux*.³

Neporecivo je da su unutar mitraičke zajednice svi oni *fratres*. Mitraizam, dakle, vrši za to vrijeme fascinantnu socijalnu integrativnost.

3. Mitraizam kao religijski integrativni čimbenik

Mitraizam je izrazito tolerantna religija. Iako je proces inicijacije – prijelaza kroz sedam stupnjeva (spoznaje) – vrlo rigorozan i strog, mitraizam ne gaji nikakve antagonističke naboje prema drugim religijama. Tako je vjernik iz Ptuja imenom Gaj Ulpije Aurelije Gajan, inače predstojnik za promet, podigao žrtvenik Izidi i Serapisu, a u Mediolanu (Milano) i Virunu (Zollfeld) posvetio natpise *Invicto Patrio* – Mithri. Spomenik iz Viruna s posvetom Mithri nosio je i kip egipatskog Serapisa.⁴

U mitrejima u Meridi, u Walbrook, u St. Prisca u Rimu nalaze se kipovi Serapisa, pa se R. Turcan s pravom pita kakvo je «teološko ili kultno značenje Serapisa za mitraiste». Uz sve ostalo, Turcan upozorava da su klasovi što izbijaju iz Serapisova *kalathosa* zapravo istovjetni onim što izbijaju iz repa bika na nekim prikazima mitraičkih tauroktonija.⁵

Ne upuštajući se ovdje u dalje teološke rasprave, htio sam tek upozoriti na tolerantnost i integrativnost mitraizma u odnosu na druge religije.

Nije naodmet spomenuti i jednu topografsku činjenicu da su mitreji, pa je tako i u Ptuj, često locirani u blizini svetišta drugih kultova, posebice egipatskih.

4. Gozba kao figura mitraičke integrativnosti

U ikonografiji kulta Mithre gozba ima posebnu vrijednost. Riječ je ponajprije o prizoru koji se tumači kao gozba Mithre i Sola – iako teološko značenje tog prizora nije dokraja razjašnjeno – i posebice, o prizoru takozvane *thrapeze* – to

³ Selem 1980, 142, no. 111. Spomenik se datira vjerojatno u doba Dioklecijana (konac III. stoljeća).

⁴ Gaj Ulpije obavljao je i dužnost suca u Aleksandriji (*iuridicus Alexandriae*) (Selem 1980, 13, no 17; G. J. F. Kater - Sibbes, *Preliminary catalogue of Serapis monuments*, EPRO 36, Leiden 1973, 171. no 869; P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997, 130-131, no 8. 9). Za veze Mithre sa Serapisom u Italiji vidi: M. F. Squarciapino, *Culti orientali a Ostia*, EPRO 3, Leiden 1962, 23; M. Malaise, *Les conditions de pénétration et diffusion des cultes égyptiens en Italie*, EPRO 22, Leiden 1972, 464-467.

⁵ R. Turcan, *Sérapis chez Mithra, Hommages Jean Leclant*, 3, BdE 106/3, 475-483.

jest kolektivne gozbe – gdje skupina ljudi ponekad označena pojedinim stupnjevima inicijacije zajedno blaguje za stolom. U tom je smislu posebice vrijedan mitraički reljef iz Konjica.⁶

Drži se također da ta dva prizora imaju zapravo isti smisao, odnosno da je prvi *pars pro toto* u odnosu na drugi. Mithra i Sol blaguju potvrđujući svoje zajedništvo, kao što ga potvrđuju i vjernici blagujući za *thrapezom*. Turcan govori o «sakramentalnom obroku, koji potvrđuje solidarnost vjernika međusobno, kao i sa njihovim bogom».⁷

Razvidno je, dakle, da gozba donosi najzorniju figuru mitraičke integrativnosti. Ona je zapravo njezino otjelovljenje.

Prema R. Merckelbachu, čija je teza samo teza, ali zanimljiva, u izvorištima Mithrina kulta nalazi se savez lovaca koji stvaraju čvrste skupine u znaku solidarnosti i koji, nakon uspješno obavljena lova, zajedno blaguju potvrđujući tako svoje zajedništvo. Ta se figura prenosi kasnije u figuru čvrstog zajedništva vjernika međusobno, a to je ujedno i zajedništvo s Mithrom.

5. Spolna segregacija u mitraizmu

Jedini činilac razdiobe u mitraističkoj kulturnoj praksi jest isključenje žene. Članovi vjerske zajednice mogu biti samo muškarci, jedino su oni pripušteni postupku inicijacije, jedino se oni na spomenicima izjašnjavaju kao poklonici Mithre.⁸

Vojnički aspekt, koji niječemo kao pretežiti u pitanju staleškog sastava pastve, nazočan je u strukturi kulta. Nije nevažno da je treći stupanj inicijacije označen nazivom *miles*, dakle vojnik. U kultnu se hijerarhiju, dakle, ulazi kao vojnik, kao borac za božansku istinu. Upravo je taj vojnički aspekt u poimanju vjernika kao boraca zacijelo doprinio isključenju žena iz kulta i vjerničke zajednice.

Ipak, čini se da je drugi, već spominjani činilac mitraičke integrativnosti – a to je vjerska tolerantnost pa i sukladnost – uvjetovao samo transfer žena prema drugim vjerama, posebice izidinskoj. U izidinskom kultu ne samo da su žene poželjne

⁶ CIMRM II 1895-899; Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973, 29, no 35.

⁷ Turan 1993, 78. Također je metaforički nazivao mitraički *spelaeum* «blagovaonicom zajednice» (*salle à manger communautaire*); Isti, 92. Turan još kaže da mistička solidarnost obroka učvršćuje jedinstvo Mithrinih «vojnika».

⁸ Stanovite natuknice u antičkih su autora pružile povod da se posumnja u isključenost žene iz mitraičke liturgije. To su Porfirije (*De Abstinencia* IV, 16) i Tertulijan (*De Praeser. haer.* 40,5). Ali ti su tekstovi ili dvojbeni, ili je njihovo tumačenje upitno, tako da ih se ne može prihvatiti kao ozbiljan argument. Jednako pojava naziva *lea* – lavica za žensku osobu imenom *Aelia Arisuth* na natpisu iz *Olae* (današnja Guigariche blizu Tripolija), teško se može dovesti u svezu s četvrtim stupnjem mitraičke inicijacije – *leo*, lav. Istina, i suprug *Aelius Magnus*, pokopan u istome grobu, nosi naziv *leo*, a uz sarkofag oslikane su figure lava i lavice. Nikakav drugi podatak ne govori o njihovoj pripadnosti mitraistima, a na rečenom lokalitetu uopće nema tragova da se tu štovao Mithra (M. J. Vermaseren 1960, 134-135).

već taj kult u mnogočemu nosi ženska obilježja. Za pretpostaviti je, dakle, da su žene, isključene iz mitraizma, pristajale i nalazile zadovoljenje sukladnih vjerskih potreba među štovateljicama Izide.

Ta je pretpostavka još vjerojatnija ako se ima na umu spomenuta topografska blizina mitreja i izeja. Blizina kulturnih zdanja, posvjedočena u Ostiji, u Ptuj u drugdje, samo je aspekt konvergentnosti tih religija.⁹ Dakle, ono što se izgubilo spolnom segregacijom, isključenjem žena iz kulta, nadoknadilo se u stanovitom smislu religijskom integrativnošću.

Prema svemu što je kazano, mitraizam je u cjelini važan integrativni čimbenik u socijalnome, duhovnome i političkome prostoru Rimskoga Carstva.

Summary

The Integrative Factors in the Mithraic Cult

In this paper the author analyses the integrative factors inside the Mithraic cult that developed during the 1st century AD in the Roman Empire and marked its next three centuries. As was the case with many other eastern cults, the Mithraism became a significant integrative factor in psychological, social, and religious aspects all over the social, political and spiritual space of the Roman Empire.

Key words: Mitraic cult, Roman Empire, religious history.

⁹ Selem 1980, 174. U Ptuj u se mitreji i, vjerojatno, hramovi Izide i Kybele nalaze u istome «Hajdinskom trokutu».

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 37

U SPOMEN IGORU KARAMANU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2005.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 37

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2005. godine

Naklada

400 primjeraka